

ПІДСТАВИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАПИТАНЬ У ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

GROUNDS OF CLASSIFICATION OF THE QUESTIONS
IN THE THEORY OF CRIMINALISTICS

Фунікова О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті досліджено основні аспекти щодо філософських, логічних, психологічних підстав поділу запитань на різні форми, типи і види; побудовано класифікацію запитань за визначеними критеріями.

Ключові слова: запитання, класифікація запитань у криміналістиці.

В статье исследованы основные аспекты философских, логических, психологических оснований разделения вопросов на различные виды, формы и типы; разработана классификация вопросов по определенным критериям.

Ключевые слова: вопросы, классификация вопросов в криминалистике.

The article examines the main aspects of philosophy, logic, psychological grounds separation issues in different types, shapes and forms; the classification questions on certain criteria.

Key words: issues, classification issues in criminalistics.

Постановка проблеми. Подолання певних труднощів, пов'язаних з негативною тенденцією зростання рівня злочинності, її прилаштовуваності до нових умов, набуття нею більш агресивного та організованого характеру ставить перед наукою, законодавчою та правоохоронною практикою завдання щодо розробки та реалізації нових, більш ефективних засобів боротьби зі злочинністю. Отже, одним із пріоритетних завдань криміналістики є удосконалення процесу розкриття та розслідування злочинів з урахуванням рівня злочинності, підвищення її організованості, озброєності та технічного забезпечення. За таких умов важливого значення набувають постановка та вирішення завдань із розробки наукових положень та рекомендацій криміналістичної тактики.

Разом з тим у криміналістиці не приділялася достатня увага особливостям формулювання і постановки запитань під час здійснення процесуальної діяльності. Видове різноманіття запитань, обумовлене логічними, граматичними, психологічними, криміналістичними особливостями, передбачає необхідність їх наукової класифікації з метою ефективного та правомірного застосування в тактиці процесуальних дій.

У криміналістиці, як і в інших галузях наукового знання, класифікація є засобом проникнення у сутність явищ і предметів, що пізнаються, встановлення зв'язків і залежностей між ними, вираження відносин між елементами структури, між підсистемами [1, с. 182]. С.Ю. Якушин зазначає, що значення наукової класифікації полягає в тому, що вона припускає вивчення закономірностей об'єктів, які класифікуються, і закріплює результати такого дослідження [2, с. 12].

Метою статті є визначення підстав класифікації запитань. Значення наукової класифікації запитань проявляється у двох аспектах:

1) розроблена класифікація має практичне значення для роботи правоохоронних органів, оскільки дозволяє певним чином алгоритмізувати процес постановки запитань з метою подальшого їх використання у комп'ютеризованих системах, які рекомендуються до застосування в слідчій діяльності;

2) науково-пізнавальна цінність класифікації обумовлена теоретичним дослідженням логіко-психологічної сутності запитання, вивченням ролі запитань у криміналістиці, а також виконуваних ними функцій у тактиці окремих слідчих дій.

Аналіз існуючих на сьогоднішній день класифікацій свідчить про неоднозначність і розрізненість підстав поділу запитань. Одні автори, що робили спроби класифікувати запитання, проводили їх поділ, взагалі не виділяючи підстав [3, с. 49-51], інші проводять розрізнення за цільовим або функціональним призначенням [4, с. 14], треті класифікують запитання залежно від ступеня їхнього психологічного впливу [5, с. 199-200]. Такі підстави, безумовно, є науково обґрунтованими, через що давно стали загальноприйнятими у криміналістичній і психологічній літературі.

Останнім часом в юридичній літературі деякими авторами запропоновані нові підстави класифікації запитань, наприклад за ступенем значущості для справи, щодо психологічного контакту [6, с. 78-79], за ступенем контролю за показаннями [7, с. 111-121]. Необхідно вказати на дискусійний характер подібних класифікацій, заснованих на недостатньо коректному визначенні підстав поділу запитань.

Виклад основного матеріалу. Запитання, з одного боку, будучи елементом криміналістичної тактики, відповідає її основним положенням. З іншого боку, маючи логіко-граматичну сутність, запитання має специфічні ознаки, виділення яких може стати підставою для видового поділу. Відповідно при побудові класифікації запитань як підстави їх поділу можуть бути використані як загальні ознаки, властиві усім тактичним прийомам, так і специфічні, пов'язані з неоднорідною природою досліджуваного поняття.

Основною ознакою будь-якого засобу одержання доказової інформації є його допустимість. Проблема правової регламентації положень криміналістичної тактики нині є дискусійною. Так, прихильники однієї точки зору вважають, що регламентовані кримінально-процесуальним законом тактичні прийоми не втрачають свого криміналістичного змісту, тоді як інші автори висловлюють думку, що в кримінально-процесуальному законі не можуть міститися жодні тактичні рекомендації.

З погляду правової регламентації, формування і постановка запитань є відносно вільними. Однак, як абсолютно справедливо зазначила В.О. Коновалова, «...законність базується на високих моральних засадах судочинства, ...власне процесуальний простір повинен поповнюватися за рахунок досліджень, що ґрунтуються на наукових та етичних посилках, за рахунок прийомів, що не порушують

перспективи встановлення об'єктивної істини» [8, с. 178-179], тому особливого значення набуває аспект етичності, моральності запитання, що є, по суті, основним критерієм його допустимості.

Деякими авторами запропоновані вимоги моральної (етичної) допустимості тактичних прийомів [9, с. 7; 10, с. 21]. Так, з погляду загальних вимог етичної допустимості, тактичні прийоми не повинні:

- принижувати честь і гідність учасників розслідування;
- впливати на позицію невинного, сприяючи визнанню ним неіснуючої вини;
- виправдовувати саме вчинення злочину і применшувати його суспільну небезпеку;
- сприяти обмові невинних або обвинуваченню винних у більшому обсязі, ніж це відповідає їхній справжній вині;
- ґрунтуватися на непоінформованості обвинувачених або інших осіб у питаннях кримінального права і процесу;
- сприяти розвитку в обвинувачених або інших осіб низьких спонукань і почуттів, дачі ними неправдивих показань, вчиненню інших аморальних учинків;
- ґрунтуватися на повідомленні слідчим свідомо неправдивих відомостей;
- підіривати авторитет правоохоронних органів [10, с. 21].

О.М. Васильєв зазначив, що з погляду моралі неприпустимі тактичні прийоми, якщо вони сполучені з:

- насильством і погрозами насильства;
- обманом;
- використанням культурної відсталості й релігійних забобонів;
- використанням аморальних спонукань;
- будь-якими діями, що можуть за своєю формою або інтенсивністю викликати неправдиві показання або самообмову [9, с. 7].

На підставі аналізу визначених етичних вимог їх можна розділити на дві основні групи:

1) щодо заборони насильства у будь-якому його прояві (у формі погроз, залякування, приниження честі та гідності тощо);

2) щодо порушення загальноприйнятих моральних, культурних, етичних норм (обман, використання культурної відсталості й релігійних забобонів, аморальних спонукань, використання непоінформованості обвинуваченого або інших осіб у тих чи інших питаннях).

Відповідно, неприпустимі запитання умовно можна розділити на дві категорії: а) запитання, засновані на будь-якому прояві насильства, а також обумовлені чинником прямого навіювання і прямо зазначені в законі як заборонені; б) запитання, що не відповідають загальноприйнятим моральним, культурним й етичним нормам, тобто неетичні запитання.

Таким чином, з огляду на вищесказане, неприпустимі запитання можна розділити на дві групи:

1) заборонені (запитання, що містять психічне насильство у формі погроз, залякування);

2) неетичні (такі, що не відповідають загальноприйнятим культурним і моральним нормам).

Аналіз літератури та емпірична база дозволяють стверджувати, що загальноприйнятою і найчастіше вживаною є класифікація запитань залежно від їх цільового призначення, а саме:

- нагадувальні – які сприяють відновленню пам'яті співрозмовника, викликають ті або інші асоціативні зв'язки;
- уточнювальні – які стосуються сутності відомостей, що повідомляються, і спрямовані на повніше і точніше з'ясування обставин, що мають значення для справи;
- контрольні – які спрямовані на перевірку даних, що повідомляються співрозмовником; залежно від визначеної

мети вони можуть поділятися на деталізуючі (щодо джерел отримання інформації) та викривальні (щодо викриття неправди стосовно фактів, встановлених по справі).

Підстави для визначення відмінностей, пов'язаних з функціональною спрямованістю запитань, сформульовані криміналістами по-різному. Наприклад, О.С. Подшибякін розділяє запитання за їхнім функціональним призначенням на змістовні й функціонально-психологічні.

Залежно від функціональної спрямованості запитання можуть бути основними і доповнювальними. Такий поділ запитань здається найбільш логічним. Виходячи з нього, основні запитання спрямовані на з'ясування предмета спілкування, тобто їх формулювання та постановка обумовлена безпосередньо обставинами справи. Доповнювальні запитання спрямовуються на з'ясування фактів, які не було висвітлено у відповідях на основні запитання, але передбачається, що вони відомі співрозмовнику.

Поняття спрямованості запитань може бути розглянуто ще в одному аспекті. Йдеться про використання постановки запитань як методу психологічного впливу. Так, будь-яке запитання, незалежно від того, у конфліктній чи безконфліктній ситуації воно застосовується, безумовно, містить у собі тією чи іншою мірою психологічний вплив. Окрему групу становлять лише запитання, які за своєю спрямованістю і змістом просто не здатні робити будь-який вплив. Йдеться про запитання, спрямовані на з'ясування так званих анкетних, біографічних і подібних даних – стандартні запитання. Відповідно, за наявності психологічного впливу у змісті запитання можна підрозділити на дві групи: запитання, що чинять психологічний вплив, і запитання, які не пов'язані зі здійсненням психологічного впливу, зокрема запитання, що мають нейтральний характер.

Як уже зазначалося, запитальне висловлення завжди містить у собі певну інформацію. Необхідною умовою постановки запитання є різний ступінь поінформованості співрозмовників. Якщо рівень поінформованості адресата і відправника однаковий, то запитання з погляду логіки взагалі не має змісту. Однак різний рівень поінформованості не завжди означає конкретну потребу у встановленні невідомого. Поінформованість відправника може бути набагато вище за поінформованість адресата. У такому випадку запитання обумовлене не потребою довідатися щось нове, а прагненням довідатися щось про самого адресата. Щодо криміналістичної тактики подібні метазапитання мають місце в процесі діагностики індивідуальних особливостей особистості, на стадії вивчення формування показань, викриття неправди тощо. Відповідно, за рівнем поінформованості співрозмовників запитання можна розділити на два види:

– власне запитання, спрямовані на заповнення інформації, що становить інтерес, якщо поінформованість адресата вище;

– метазапитання, спрямовані на отримання інформації про самого адресата, де поінформованість відправника вище.

Таким чином, можна виділити певні класифікаційні підстави поділу запитань на певні види:

1. За ознакою допустимості:

- а) допустимі;
- б) недопустимі.

Недопустимі запитання у свою чергу поділяються на:

- а) заборонені (такі, що містять психічне насильство у формі погроз, залякування);
- б) неетичні (такі, що не відповідають загальноприйнятим культурним і моральним нормам).

2. За цільовим призначенням:

- а) нагадувальні;
- б) уточнювальні;
- в) контрольні;
- деталізуючі:

– викривальні.

3. За направленістю:

а) основні;

б) доповнювальні.

4. За наявністю психологічного впливу (сфери реалізації):

а) запитання, що здійснюють психологічний вплив;

б) нейтральні, спрямовані на з'ясування анкетних, автобіографічних даних, тощо.

5. За рівнем поінформованості співрозмовників:

а) власне запитання – інформованість адресата вище, спрямовані на доповнення інформації, що становить інтерес;

б) метазапитання – поінформованість відправника вище, запитання спрямовані на отримання інформації про самого адресата (наприклад діагностика індивідуальних особливостей формування показань, викриття неправди тощо).

Можливість алгоритмізації процесу постановки запитань передбачає наявність підстав, що піддаються логічному і математичному аналізу. Підстави поділу запитань, що мають правову, етичну і психологічну природу, не можуть бути виражені знаковими системами, тому виникає необхідність виділення типів запитань за особливостями їхніх логічних конструкцій. Як справедливо зазначив

В.П. Малахов, будь-яке запитання, крім змістовної своєрідності, має особливості логічної структури й ознаки, які дозволяють обирати для відповіді на запитання найбільш доцільні форми [11, с. 167].

Так, запитальне висловлення може бути розглянуте як набір особливим чином організованих знаків, а значить відповідає основним ознакам мовного знаку; з такого погляду, синтаксичною складовою запитання є його зв'язок з іншими знаками (насамперед, з відповіддю й іншими запитаннями), а прагматична складова запитання проявляється у його використанні в процесі спілкування.

Залежно від семіотичних характеристик можуть бути виділені такі ознаки поділу запитань:

1. Структурні (синтаксичні) ознаки запитань – визначають ступінь складності запитання залежно від ступеня складності пропозиційної підстави запитання – простої або складної. Відповідно, запитання можуть бути підрозділені на прості й складні. Складні запитання утворюються із простих за допомогою логічних операцій (кон'юнкції – «і», диз'юнкції – «або», імплікації – «якщо...то»).

2. Ознаки умов використання запитань (прагматичні) – характеризують сукупність умов, що супроводжують уживання тих або інших запитань у процесі спілкування. З погляду вимог однієї відповіді або декількох запитань можуть бути підрозділені на сильні (закриті, уточнювальні) – які потребують однієї істинної відповіді, й слабкі (відкриті, доповнювальні) – які передбачають можливість декількох відповідей [12, с. 109].

3. Відповідно до семантичних особливостей будови можна виділити запитання на вирішення, до окремих частин речення, такі утворюються за допомогою запитальних функторів хто, що, коли, чому і т.д., а також запитання на доповнення, що ставляться до всієї пропозиційної підстави запитання.

Так, використовуючи особливості логічних конструкцій запитань, можна виділити такі підстави їх типізації:

1. За синтаксичною ознакою (за структурою підстави запитання):

– прості запитання, в основі яких закладена проста підстава;

– складні запитання, утворені за допомогою логічних операторів кон'юнкції «і», диз'юнкції «або», імплікації «якщо...то».

2. За семантичною ознакою (вид пропозиційної підстави):

– запитання на доповнення (до всієї пропозиційної підстави);

– запитання на вирішення (до окремих частин речення, за допомогою запитальних функторів хто, що, коли, чому і т.д.).

3. За прагматичною ознакою (умови формулювання запитань):

– відкриті, що припускають можливість декількох релевантних відповідей;

– закриті, що припускають можливість однієї релевантної відповіді.

Наведені групи ознак є відкритими в тому розумінні, що їх перелік може розширюватися в ході процесуального спілкування сторін.

Важливість використання логічних підстав поділу запитань у криміналістиці полягає в тому, що саме логічні особливості формулювання запитальних висловлень можуть стати основою побудови алгоритму постановки запитань.

Крім видів і типів запитань, може бути виділена і форма запитань як поняття, нерозривно пов'язане з видами (внутрішнім змістом) і типами (логічною будовою). У даному аспекті форма запитання має на увазі його зовнішнє, вербальне вираження. З погляду мовознавства, структурування запитань є досить важким у силу багатьох мовних особливостей цього висловлення. Тому як підстава для поділу зовнішньої (вербальної) форми вираження запитань можуть бути обрані основні так звані психотехнічні форми мовного волевтвердження [13, с. 265-271], в основі яких також закладені психологічні й мовні особливості формування. Так, відповідно до форм мовного волевтвердження здається можливим виділити такі форми запитань залежно від характеру викладу:

1. Запитання-прохання. Найбільш делікатна форма постановки запитання, розрахована на сумлінного співрозмовника з достатнім рівнем розуміння, лояльності й високим ступенем правослухняності. Ця форма є найбільш гуманною стосовно свобод і прав співрозмовника. У формі запитання-прохання може реалізовуватися і метод переконання шляхом так званого «авансування довіри» [14, с. 124].

2. Запитання-дискусія (рекомендація). Усвідомлюється обома сторонами спілкування не як обов'язкове, базується на різному розумінні того або іншого факту, події. Подібна форма передбачає абсолютну добровільність вибору й можливість відмінності позицій сторін.

3. Запитання – розумове завдання. Серія (комплекс) запитань, спрямованих на орієнтацію мислення співроз-

мовника в необхідному напрямі, збудження певного психічного, емоційного стану, а також виявлення ставлення до фактів [15, с. 185].

4. Запитання-вимога. Найбільш імперативна форма запитального висловлення, близька до наказу, але менш категорична, тому припустима в процесі проведення процесуальних дій. Запитання, сформульоване у формі вимоги, відрізняється лаконічністю, імперативністю змісту і може супроводжуватися відповідною мімікою, інтонацією й жестикуляцією.

5. Запитання-анкета. Спрямоване на збір конкретних, певних відомостей. Припускає відсутність безпосередньої вербальної взаємодії сторін, наслідком чого є гранично точне, ясне і лаконічне формулювання. Істотним недоліком є обмеженість використання в слідчій практиці через неможливість отримання найбільш повної і достовірної інформації.

Висновки. Отже, в теорії існують різні підстави до виокремлення видів і типів запитань у певних галузях знань (філософії, логіці, психології, криміналістиці), а саме: а) у філософії підставами розподілу запитань є основи класифікації філософських категорій; б) у традиційній формальній логіці запитання ототожнюються із судженням, тому підставами поділу запитань є структурні елементи судження; в) запитання може бути розглянуто з точки зору семіотики, тобто як своєрідна знакова система, тому поділ запитань на окремі види може бути проведено відповідно до основних напрямів семіотичного аналізу; г) у логіці запитання поділяються на два типи, що визнаються більшістю вчених-логіків, відмінності стосуються лише визначення термінології. Традиційними підставами поділу запитань у криміналістиці є такі, що розрізняють цільову й функціональну спрямованість останніх, а саме: основні та доповнювальні, уточнювальні, нагадувальні, контрольні, а також допустимі й недопустимі запитання. Оптимальними при побудові науково обґрунтованої класифікації запитань є підстави їх поділу відповідно до правил семіотичного аналізу, що розглядає запитання як певну знакову систему. Такий підхід до поділу запитань обумовлює можливість формалізації запитань і перспективу створення алгоритму їх постановки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Белкин Р.С. Криминалистика. Общеуниверситетские проблемы / Р.С. Белкин, А.И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1973. – 264 с.
- Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений / С.Ю. Якушин. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1983. – 102 с.
- Образцов В.А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии / В.А. Образцов, С.Н. Богомолова. – М. : Омега-Л, ИМПЭ им. А.С. Грибоедова, 2003. – 106 с.
- Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / В.Е. Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – 157 с.
- Еникеев М.И. Юридическая психология / М.И. Еникеев. – СПб. : Питер, 2004. – 517 с.
- Бертовский Л.В., Образцов В.А. Допрос: тактические особенности вопроса следователя // Акт. вопр. теории и практики раскрытия, расслед. и предупреждения преступлений : сборник материалов международной научно-практической конференции. – Тула : Тульский гос. ун-т, 2004. – С. 78-79.
- Александров А.С. Перекрестный допрос : учебно-практическое пособие / А.С. Александров, С.П. Гришин. – М. : ТК Велби Изд-во Проспект, 2005. – 296 с.
- Коновалова В.О. Моральні засади судочинства: стан і тенденції // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2(45). – С. 178-184.
- Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. (Библиотека следователя) / А.Н. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 112 с.
- Лукьянчиков Е.Д. Тактические основы расследования преступлений : учебное пособие / Е.Д. Лукьянчиков, В.С. Кузьмичев. – К. : КВШ МВД СССР, 1989. – 48 с.
- Малахов В.П. Логика для юристов : учебное пособие для студентов вузов / В.П. Малахов. – М. : Деловая книга, 2002. – 432 с.
- Кириллов В.И. Логика : учебник для юридических вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. / В.И. Кириллов, А.А. Старченко А.А. – М. : Юристъ, 2004. – 256 с.
- Артемов В.А. Курс лекций по психологии. – 2-е изд. / В.А. Артемов. – Х. : Харьков. гос. ун-т, 1958. – 412 с.
- Столяренко А.М. Психологические приемы в работе юриста : практическое пособие / А.М. Столяренко. – М. : Юрайт, 2000. – 288 с.
- Дулов А.В. Судебная психология / А.В. Дулов. – Минск : Вышэйш. шк., 1975. – 462 с.